

Бородинская Л. И. Евангельские христиане в государственно-церковных отношениях в Польше (1918–1939 гг.)

Легализация общности евангельских христиан сопровождалась усложнениями в процессе регистрации общин и устава государственными органами власти. Члены легализованных общин имели право на записи в книгах актов гражданского состояния, военнообязанные – возможность воспользоваться правом альтернативной службы в армии.

Ключевые слова: Польша (1918–1939 гг.), евангельские христиане, государственно-церковные отношения.

Borodynska L. I. Evangelical Christians in Relations Between State and Church in Poland (1918–1939)

The legalization of the community Evangelical Christians accompanied with the difficulties in the process of the community registration by the state authority and the acknowledged the statute. The members of the registered communities had the right for registration in the books of the civic status. Persons liable to military service could take the right for the alternative service in the army.

Keywords: Poland (1918–1939), Evangelical Christians, state and church relations.

УДК 94:291.68(477.7)“1920/30”

Є. О. Голощапова

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ГРОМАД ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У 1920–30-ТІ РР.

У статті проаналізовано динаміку чисельності громад євангельських християн-баптистів Південної України у 20–30-ті рр. XX ст. Визначено зовнішні та внутрішні фактори впливу на кількість баптистських громад, шляхи їх поповнення, що мали як прямий, так і зворотній характер, вказано про домінуючий вплив державної політики на зміни чисельності громад.

Ключові слова: баптистська громада, Південна Україна, динаміка чисельності, антирелігійна політика.

Проблема чисельності баптистських громад у період 1920–30-х рр. безпосередньо пов'язана з суспільно-політичними та економічними перетвореннями зазначеного періоду. Доба 1920-х рр. традиційно вважається часом зростання чисельності вітчизняних баптистів на тлі економічної та культурно-ідеологічної лібералізації, пов'язаної з проголошенням політики НЕПу, українізації, запровадженням у життя норм декрету про відокремлення церкви від держави. Легалізація діяльності та розбудова Всеукраїнського об'єднання баптистів у 1920-х рр. надавали можливість суспільству поглянути на баптистів, не як на замкнених сектантів, а як на нову динамічну церкву. На противагу, період 1930-х рр. розглядається як час занепаду конфесії, у тому числі й кількісного зменшення адептів, через зміну “генеральної лінії партії” на швидку побудову соціалістичного та атеїстичного суспільства. Безпосередній вплив на чисельний розвиток конфесії мали запроваджені владою розкуркулення, голодомори, масові репресії та атеїзація суспільства.

Питання динаміки змін чисельності громад євангельських християн-баптистів у радянській історіографії розглядалось побіжно і відповідало запитам правлячої партії. Відзначаючи збільшення кількості “сектантів” (до яких за тогочасною термінологією відносили і баптистів) у 1920-х рр., дослідники зазначали позитивний вплив розвитку економічної, політичної, культурної сфер суспільства на подолання регресивного релігійного світогляду у 1930-х рр. [1; 2].

Загальною рисою робіт радянського періоду вважаємо свідоме заниження цифр чисельності віруючих всіх конфесій [3; 4; 5], у той же час для діаспорних дослідників того ж періоду характерно перебільшення у відображенні кількості послідовників баптизму [6].

На сучасному етапі більшість досліджень з історії євангельських християн-баптистів має узагальнюючий характер, що не дозволило авторам детально проаналізувати питання динаміки чисельності громад у 1920–30-ті рр. [7–11]. Винятком є стаття полтавського дослідника Р.А. Сітарчука, в якій автор простежив кількісні зміни у складі різних протестантських конфесій України у 1920-х рр. [12].

У запропонованій статті робиться спроба проаналізувати динаміку змін чисельності південноукраїнських баптистських громад у період 1920–1930-х рр.

Порушуючи проблему загальної кількості протестантських громад в Україні у досліджуваний період, можемо погодитись з висновками Р. Сітарчука, який доводить, що підрахувати їх точну чисельність неможливо через низку обставин. По-перше, слід врахувати заідеологізованість радянської офіційної статистики, яка то перебільшувала “сектантську загрозу”, завищуючи кількість віруючих, то занижувала її, подаючи це як успіхи в боротьбі з “сектантським мракобіссям”. По-друге, самі протестанти постійний і ґрунтовний самооблік не вели. По-третє, частина архівних фондів у воєнні та повоєнні роки була втрачена або знищена [12, с.263]. Крім того, наявні статистичні джерела далеко не повні, відсутні дані по цілих регіонах і роках. Особливо складна ситуація склалась із 1930-ми роками, адже з початком цього періоду майже зни-

кає звітна документація щодо релігійних організацій. Незважаючи на те, що питання чисельності "сектантів", до яких відносили і баптистів, вважалось радянською владою справою політичною, за свідченням джерел облік баптистських громад у 1920-1930-х рр. так і не набув систематичного характеру. Як зазначав, один з авторів журналу "Безвірник" Д. Ігнатюк, облік релігійних громад вівся у 1920-х рр. фрагментарно, і більш-менш "пристойно" став провадитись лише на 1927 р. [13, с.73].

Варто зауважити, що намагаючись вести облік "сектантських" громад впродовж 1920-х рр., центральні органи державної влади направляли на місця цілу низку циркулярів, розпоряджень і інструкцій. Але цифри, які подавали у звітах місцеві органи влади, часто носили суперечливий характер.

У формах статистичної звітності (таких, наприклад як "відомість про кількість релігійних громад") були враховані тільки зареєстровані громади, в той же час у звітах про розвиток сектантського руху, могли бути вказані й незареєстровані.

Так, Херсонська ліквідаційна комісія у 1924 р. не володіла інформацією про кількість сектантів без проведення реєстрації уставів [14, арк.53]. Але треба враховувати ту обставину, що не всі баптистські громади вважали за необхідне, або можливе проходити реєстрацію.

Через те, що робота місцевих ліквідкомів, особливо на початку 1920-х рр., з релігійного питання була погано організована, вони не мали змоги вести постійний облік релігійних громад. У відомостях за один і той же рік нерідко фіксувалася різна кількість громад. Працівники місцевих органів не завжди розрізняли близькі за віровченням релігійні течії.

Таким чином, наведена низка факторів суттєво впливала на об'єктивність наявних статистичних даних про кількість баптистських громад та віруючих. Вважаємо, що при розгляді питання чисельності баптистських громад у досліджуваній період мова може йти скоріше про тенденції, аніж остаточні цифри.

Дослідження динаміки чисельності баптистських громад упродовж 1920–1930-х рр. на місцевому, регіональному рівні, не буде повним без звернення до загальноукраїнських показників.

Найбільш повними є дані за 1925 р. Як зазначає Р. Сітарчук, за матеріалами Всеукраїнської Антираелігійної Комісії на 1925 р. по Україні нараховувалось 34 тисячі баптистів, які були об'єднані в 511 громад і груп [12, с.263]. При цьому у Катеринославській губернії до якої входила частина південноукраїнських областей – 10 тисяч [15, с.256].

Що стосується наступного року, то за даними виконавчих органів влади на 1 листопада 1926 р. загальна кількість баптистських громад по Україні зменшилась і склала – 393 громади та 27 947 членів.

У той же час Ю. Решетников, спираючись, очевидно, на джерела конфесійного походження, вказує, що на Україні на 1926 р. нараховувалось більш ніж 1000 баптистських церков та груп [9, с.147]. У наведених З. В. Калінічевою даних 26-го Всесоюзного з'їзду баптистів СРСР, зазначається, що за 1926 р. приріст баптистських громад на Україні складав 15% [3, с.39].

Про зростання кількості баптистських громад у середині 1920-х рр. свідчило і збільшення чисельності їх представників на Всеукраїнських з'їздах. Наприклад, у 1918 р. на першому зібранні у Києві були присутні 110 делегатів від місцевих громад, у 1921 р. – 120, у 1925 р. – 333, а у 1928 р. вже 476 представників [9, с.144-147.].

У той же час звіти НКВС фіксують на 1 березня 1927 р. зменшення показників – 346 громад та 25 024 віруючих в них, що відповідало 33, 68% від усього сектантського руху, та 0,39% всього релігійного руху [16, арк.28-30].

Поглянемо наскільки статистичні дані по південноукраїнському регіону відповідають загальноукраїнській тенденції. Звернемося до звітної документації в рамках окремих округів.

Зведена таблиця статистичних відомостей, які надійшли до підвідділу культів НКВС на 1 вересня 1924 р., свідчить, що по Запорізькому округу налічувалось всього 197 віруючих баптистів [17, арк.18-19.], на 1 квітня 1925 р. вже – 4200 [17, арк.140]. Скоріше за все, в цифру 4200, крім членів громад, були включені також і наближені, тобто ті віруючі, які не будучи членами громади, відвідували молитовні зібрання.

Наприкінці 1925 р. у доповідній записці про роботу відділення по відокремленню церкви від держави Запорізького окрвиконкому вказані такі відомості: "у Запорізькій окрузі на грудень місяць існує 7 громад та 11 груп євангельських християн-баптистів з загальною кількістю – 1289 членів, та 22 – служителя культу" [18, арк.161].

У той же час, проаналізувавши статистичні дані за відомостями про релігійні громади в районах округи, складені працівниками того ж відділення, можемо зробити висновок, що загальна кількість баптистів у 1925 р., складала 1869 чоловік [19, арк.5-6, 12]. Остання цифра видається нам більш вірогідною, оскільки вона знаходить побічне підтвердження в інших джерелах, таких як списки членів громад та протоколи регіональних з'їздів, в яких обов'язково вказувались громади, існуючі в окрузі.

У другій половині 1920-х рр. спостерігаємо процес зменшення кількості баптистських громад.

У протоколі 3-го з'їзду Запорізького обласного об'єднання баптистів, що проходив з 13 по 17 листопада 1927 р., зазначено: "всього в об'єднанні нараховується 33 громади і групи з загальною чисельністю 840 членів" [20, арк.91-92]. На 1928 р. маємо відомості про 7 груп і 594 чоловіки [16, арк.8]. На 1930 р. кількість громад знову – 32 [21, арк.2-12].

Загальну тенденцію по округу ілюструє приклад Воскресенської громади баптистів. На середину 1920-х рр. її можна вважати однією з найбільших по Запорізькому округу, адже вона нараховувала у своє-

му складі 175 віруючих [22, арк.6-13]. У той же час на 1931 р. у громаді залишилось всього 19 чоловік [23, арк.16].

Отже, по Запорізькому округу у другій половині 1920-х рр. спостерігаємо процес поступового зменшення кількості громад, при більш різкому зменшенні кількості віруючих.

Щодо Мелітопольського округу, найбільш повні дані маємо за 1925 р., в який нараховувалось 12 громад та 717 віруючих [24, арк.51-52]. На 1928 р. кількість громад по округу зменшилась до 9, проте зросла кількість віруючих до 892 [16, арк.7].

За даними на 1 січня 1929 р., зберігалась тенденція до зростання чисельності баптистів. Кількість громад залишалась на рівні 1928 р., але одночасно було зафіксовано діяльність 31 групи баптистів по селах та однієї у м. Мелітополь. Всього 1726 віруючих [25, арк.64].

З наявних статистичних даних про кількість баптистських громад та віруючих відтворити реальну картину по інших областях Півдня України також досить складно.

На відміну від Запорізького округу, по Одеській губернії значно більше прибічників баптизму зафіксовано у першій половині 1920-х рр. На 1923 р. у списках релігійних громад значилось 66 баптистських громад та 4485 членів [26, арк.9, 21].

Згідно зі статистичними відомостями про кількість релігійних громад по Україні, у 1924 р. число громад євангельських християн-баптистів Одеської губернії зменшилось до 56, кількість віруючих в них до 3662 [17, арк.18].

За 1925 р. джерела подають різні кількісні показники. Відповідно до списків релігійних громад Одеського округу, число баптистських громад зменшилось порівняно з минулим роком і склало 26 та 2559 віруючих [26, арк.4-6]. У свою чергу, у статистичних відомостях про кількість релігійних громад по Україні, по Одеському округу нараховувалось 43 громади та 3330 членів [17, арк.140]. Незважаючи на різницю у цифрах простежується тенденція до зменшення кількості баптистських громад.

На 1927 р., за даними матеріалів V Всеукраїнського і обласних з'їздів об'єднань баптистів, по Одеському округу функціонувала вже 71 громада, але при цьому кількість віруючих складала всього 1442 [27, арк.45]. Тобто спостерігаємо суттєве збільшення кількості громад за 2 роки, при зменшенні кількості віруючих. Подібні факти свідчать про відтік віруючих та процес роздроблення громад.

Зменшення кількості громад та віруючих продовжилось і в 1928 р. Так, за вказаний рік маємо всього 15 громад та 1197 чоловік [16, арк.7].

Загальну тенденцію скорочення кількості громад та віруючих по Одеському округу демонструють приклади окремих районів та сіл. Наприклад, у Березівському районі на 1928 р. нараховувалось 9 баптистських громад, на 1930 р. – 6 [28, с.22-23;29, арк.1,5]. Баптистська громада с. Гуляєвка у 1927 р. нараховувала 156 чоловік, на 1929 р. – 130, а на 1930 р. лише 111 віруючих [28, с.23].

Отже, по Одеському округу фіксуємо процес різкого зменшення кількості баптистських громад та віруючих в них.

По Миколаївському округу спостерігаємо наступні зміни чисельності баптистських громад. На 1924 р., згідно зі статистичними відомостями про кількість релігійних громад по округу нараховувалось 13 громад та 795 віруючих [17, арк.18].

У 1925 р. спостерігається збільшення чисельності баптистів. Відділ агітації та пропаганди Миколаївського окружного комітету партії надіслав до Агітпропу ЦК КП(б)У зведення про стан сектантства. Всього відділ нарахував 17 баптистських громад і 1037 віруючих. З них у м. Миколаїв 1 громада і 140 чоловік; по Очаківському району – 1 громада і 34 віруючих; по Ландауському – 3 громади та 227 чоловік; по Миколаївському – 3 громади та 252 члени; у Ново-Одеському районі – 3 громади та 158 чоловік; по Вознесенському району 3 громади та 129 віруючих; по Ново-Бузькому відповідно 1 громада та 55 віруючих [30, арк.11]. У той же час відомості про кількість релігійних громад, що складались по округам України за 1925 р. зафіксували максимальну цифру у 29 громад та 1499 віруючих [17, арк.40].

У відомостях про кількість сектантських громад і членів у них по УРСР на 1 січня 1928 р. по Миколаївському округу зафіксовано 12 громад і 735 віруючих [16, арк.7].

Отже, спостерігаємо процес зменшення кількості баптистських громад, що продовжився і в 1929 р.

На 1 січня діяла 1 міська громада зі 103 віруючими, та 7 сільських, що мали у своєму складі 923 члени [25, арк.69].

У зведених статистичних відомостях за 1929-1930 рр. повторюється цифра – 12 громад [21, арк.21-26], проте у звіті про розвиток релігійного руху по Миколаївській окрузі наводяться інші дані: 8 громад та 11 груп із загальною чисельністю 1026 баптистів [31, арк.1]. Крім того, автори звіту порівнюючи розвиток сектантства у 1925 та 1928 рр. зафіксували загальне зменшення кількості adeptів на 5,4% [31, арк.1].

Отже, по Миколаївському округу спостерігаємо збільшення кількості громад євангельських християн-баптистів у першій половині і різке зменшення у другій половині 1920-х рр.

Відносно Херсонського округу відзначаємо наступну ситуацію. У списках релігійних громад 1925 р. зафіксовано всього 3 громади євангельських християн-баптистів у складі 217 осіб [32, арк.6]. На 1928 р. кількість громад збільшилась до 14, але загальне число віруючих становило лише – 322 особи [33, арк.78]. Тобто спостерігаємо процес аналогічний Одеському. Роздроблення великих громад на маленькі з невеликою кількістю віруючих в кожній.

За даними звіту про діяльність Херсонського окружного та районного адмінвідділів за 1929 р. в районі спостерігався невеликий ріст сектантського руху, в основному в групах, що складали від 5 до 50 осіб [34, арк.243]. До звіту додавалась відомість про облік релігійних громад, служителів культу та молитовень, згідно з якою кількість віруючих складала 288 [34, арк.245].

За звітами адмінвідділів окружних виконавчих комітетів, направлених до НКВС, по Херсонському округу та сама чисельність віруючих зберігалася і в 1930-му році [21, арк.111]. За даними В.С. Синього у 30-ті роки не тільки не було організовано жодної громади, але в більшості громад, припинилися водні хрещення: за період з 1930 по 1941 рік в області хрестилося тільки 67 чоловік, в Херсонській громаді лише 14 чоловік [35, с.44].

Отже, по Херсонському округу в досліджуваний період склалась парадоксальна ситуація: регіон який вважається батьківщиною баптизму, офіційно мав найменшу кількість громад порівняно з іншими південноукраїнськими землями.

Статистичні дані вказують не тільки на динаміку загальної кількості баптистів, але й надають можливість побачити періоди найбільшого зростання громад.

Доповідні записки до КП(б)У про розвиток сектантства на місцях характеризують розвиток сектантства взагалі, та баптизму зокрема в перші післяреволюційні роки, як масовий та навіть стихійний. Відмічається, що "за революційний період деякі секти збільшились в 10-12 разів" [30, арк.20 зв.].

Агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У в 1925 р. склав схему розвитку сектантства на Україні, в якій зазначалось, що кількість віруючих зросла найбільше за період 1921-1924 рр [30, арк.18].

Саме перша половина 20-х рр. виявилася найбільш сприятливою для місіонерської діяльності баптистів. На це вказують і цифри кількості новонавернених у ці роки. Наведемо кілька прикладів по Запорізькій окрузі. В Олександрівській громаді євангельських християн-баптистів загальна кількість віруючих на 1923 р. складала – 154 чол., в період з 1917 по 1923 рр. до громади приєдналися 94 віруючих [36, арк.43-54], у Софіївській громаді – 117 чол., 67 з них приєдналось до громади за той же період [37, арк.1040-1042]. У Жеребецькій громаді на 1923 р. нараховувалось 130 віруючих, 123 з яких приєдналися до громади у період з 1917 по 1923 рр. [37, арк.1018-1020]. У Ново-Василівці баптистська громада у період з 1922 по 1926 рр. збільшилась зі 130 до 315 чоловік, а в Астраханці протягом двох років (з 1924 по 1926) зі 100 до 189 віруючих [38, с.48].

До Велико-Лепетиської громади Херсонської округи найбільша кількість віруючих приєдналась у 1920-1921 рр. [39, арк.46-47] (на 1945 р. всього – 64). З 56 членів Широківської громади баптистів у період з 1924 по 1926 рр. приєдналось 17 [40, арк.35]. У перші після революційні роки та на початку 1920-х рр. до Павлівської громади приєдналось 13 чоловік із загальної чисельності – 37 [41, арк.39-39 зв.].

По Одеській окрузі найбільше зростання баптистських громад Березівського району: Чорногірської, Завадівської, Вікторівської припало на 1922-1924 рр. [42, арк.64, 67, 68].

У вітчизняній та зарубіжній історіографії перша половина 1920-х рр. вважається часом бурхливого росту чисельності баптистських громад та віруючих в них. Ця тенденція спостерігається по території всього колишнього Радянського Союзу, особливо в Україні, Кавказі, Сибіру [43, с.33]. Наведені нами статистичні дані по південноукраїнському регіону також підтверджують загальносоюзну тенденцію.

Зауважимо, що однозначно стверджувати про зростання чисельності баптистських громад у першій половині 1920-х рр. та про їх занепад у другій половині 1920- та у 1930-х рр. не зовсім коректно. Адже, як свідчать архівні джерела залишаючись у руслі загальносоюзних та загальноукраїнських тенденцій чисельний розвиток місцевих громад мав свої особливості. Так, вище наведені статистичні дані свідчать про поступове, незначне але невпинне зменшення кількості баптистських громад по Одеському та Запорізькому округам. З іншого боку по Миколаївському та Мелітопольському округам спостерігалось невелике, але постійне зростання чисельності баптистських громад протягом зазначеного періоду.

Отже, важливо окреслити можливі причини та фактори, що впливали на чисельний розвиток громад євангельських християн-баптистів.

Одним з найважливіших факторів, що безпосередньо вплинув на збільшення чисельності віруючих та баптистських громад було законодавчо оформлене відокремлення церкви від держави. Баптисти отримали можливість проповідувати своє вчення не боячись потрапити за ґрати чи на "перевиховання" до православних місіонерів.

У той же час нова система церковно-державних відносин, які вибудовувала радянська влада щодо православ'я, а також внутрішні проблеми пануючої церкви призвели до її розколу та занепаду. Відповідно частина віруючих перейшла до баптистської віри.

У доповідних записках про стан сектантства, що надходили до ЦК КП(б)У в 1925 р. зазначається, що збільшення кількості сектантів безпосередньо пов'язано з проголошенням свободи віросповідання та розколом православної церкви, що розпочався [30, арк.20]. Як зазначала голова Агітпропу В. Уласевич серед об'єктивних причин розповсюдження сектантства значне місце посідає стан православної церкви після революції: "декрет "Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви" позбавив православну церкву зовнішньої, зокрема, матеріальної підтримки держави. Церква не змогла розгорнути широкої місіонерської роботи, навпаки практично перервала її, залишивши сільське духовенство наодинці боротись проти сектантських рухів. Крім того, позбавлення священників багатьох прав, призвело до їх ізоляції від громадського життя" [30, арк.22 зв.]. Назвати цифри чи відсотки православних які перейшли до баптистів

вкрай складно. Можемо лише зазначити, що масовість переходів багато в чому залежала від конкретних обставин, що складались в певній місцевості. До цих обставин відносимо переважання православного чи сектантського населення, ступінь довіри до свого православного священика, інтенсивність баптистської пропаганди.

Ще одним важливим фактором зростання чисельності євангельських християн-баптистів у першій половині 1920-х рр. стала швидка розбудова Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів.

Наявність структури всеукраїнського масштабу, що мала чітку організацію та почала активно працювати з перших днів створення, яка визнавалась на світових конгресах та вміла відстоювати свої права перед владою на Батьківщині, значно підвищувала авторитет конфесії в очах населення, ніж розуміння баптистів, як замкненої, "сектантської" спільноти.

Радянська історіографія вважала первинною причиною розвитку баптистських громад економічну політику. Автори "Критики релігійного сектанства" вважали, що з переходом країни до НЕПу зростання сектанства збільшилось за рахунок середняків саме в тих районах, де економічне становище куркулів посилилось і куркулью вдавалось мати значний вплив на середнє селянство, тобто на Україні та на Кубані. На думку голови Всеукраїнської антирелігійної комісії В. Уласевич збільшення кількості баптистів мало і політичні причини, а саме "намагання куркульського елементу на селі об'єднатися в які-небудь організаційні форми" [44, арк.93]. В свою чергу З.В. Калінічева, звертала увагу, що в умовах господарської розрухи, невірнучих приваблювала система кооперації, взаємодопомоги, яка розвивалась у баптистських громадах і могла допомогти дрібному власнику налагодити господарство [3, с.41].

Отже, чітко простежується бажання влади пов'язати зростання чисельності баптистських громад із процесом соціального розшарування суспільства, породженням НЕПом. Проте, дослідження соціального складу баптистських громад південної України, свідчать, що цей чинник не був визначальним [45, с.80-89].

Безпідставною є і інша популярна у радянській історіографії теза про заможність баптистських родин та громад, яку вони нібито здобули під час НЕПу, завдяки "нешадній експлуатації єдиновірців" та постійну грошову допомогу з Заходу.

Проте, формування бюджету громад євангельських християн-баптистів відбувалось за рахунок добровільних внесків, і залежало від матеріального становища віруючих. Абсолютно більшу частину прибутків віруючі витрачали на свій внутрішній розвиток та підтримку основних сфер діяльності: молитовний будинок, внутрішнє облаштування, отримання друкованої продукції, відрядження на потреби всеукраїнської організації, місіонерів та благодичність.

Свідчень про те, щоб місцеві громади отримували широку матеріальну підтримку від закордонних громад не маємо. Отже, закид радянської ідеології про існування баптизму на західні гроші є безпідставним.

Далеко не останню роль у кількісному збільшенні громад, зіграли їх історичні корені. Відомий американський дослідник Вальтер Заватські, зазначає, що найбільш стрімке зростання кількості віруючих спостерігалось в найбільш давніх громадах Всеукраїнського союзу, історичне коріння яких сягало 70-80 рр. XIX ст. Згадаємо приклад с. Астраханки, де протягом двох років (з 1924 по 1926) чисельність віруючих зросла зі 100 до 189 [38, с.48].

Також цікавим зауваженням є те, що "секти розповсюджуються не тільки там, де вони раніше мали adeptів, але й перекидаються на інші села". В документі наводиться приклад Одеської губернії, де в одному з сіл (не вказано в якому конкретно) "жителі поголовно виходили до річки, скидали з себе хрести та перехрещувались в баптизм" [30, арк.20 зв.].

Важливим також є визначення шляхів поповнення баптистських громад та їх трансформація протягом 1920-1930-х рр.

У першій половині 1920-х рр. основним шляхом поповнення громад євангельських християн-баптистів була широка місіонерська діяльність. Її легальне проведення стало можливим у результаті законодавчо закріпленого відокремлення церкви від держави.

Нагадаємо, що не тільки спеціально підготовлені фахівці проповідники та благовісники виконували місіонерську функцію, але й вся діяльність баптистської громади включала елемент благовістя.

У "Резолюції по сектанству" голова агітпропу В. Уласевич зазначала, що сектантство чисельно зросло за 1924 р. на 30% саме завдяки широкій проповідницькій роботі [46, арк.19]. Багатою у баптистські громади приваблювало набагато простіше порівняно з православ'ям церковне життя, в тому числі можливість вивчати Євангеліє, слухати та самому виголошувати проповіді [30, арк.40].

Що стосується особистої євангелізації баптистів, то очевидно, що її ефект був доволі значним, адже привернув увагу агітпропу при ЦК КП(б)У. У доповненні до директиви по антирелігійній пропаганді вказувалось на важливість ізоляції селян від впливу поодиноких сектантів [46, арк.23].

Другим шляхом поповнення баптистських громад була родина. Поглянемо на статистичні дані по Запорізькій окрузі. На середину 1920-х рр.: у Оріхівській громаді – 50% від загальної кількості віруючих склали представники 4 родин; у громаді с. Нове-Запоріжжя – 81,25% від загальної кількості представники – 3 родин; у Малій Токмачці – 86% членів громади представники 10 родин; у Богуславській – 44%, представники 3 родин; у Басанській – 71% представники 3 родин; у Федорівській – 70% представники 6 родин; у Скельській – 70% – представники 8 родин. Всі перелічені громади знаходились у сільській місцевості. В

міській Олександрівській громаді тільки 25,3% від загальної кількості становили члени 10 родин [підраховано за: 36, арк.45-54; 47, арк.145, 341, 351, 386; 48, арк.3-5; 49, арк.56-60].

До баптистських громад належало кілька поколінь однієї родини. Такі приклади знаходимо в Олександрівській громаді у родинах Асауленко, Каськових, Полякових, Хохлових – до громади належали два покоління. В Жеребецькій громаді родини Драних, Дробних, Ткалічів, Шаховцових. У Софіївській громаді родини – Виноградних, Карчевських, Котелевських. У Воскресенській громаді родини Сторчак, Деркач, Ляшенко, Ротко [22, арк.6-13; 23, арк.2].

У Мар'янівській громаді Херсонської округи подружжя Калінько Гордій Васильович та Ганна Мартинівна прийняли хрещення у 1928 р., їхні дочки Надія та Марфа хрестились у 1945 та 1946 рр. відповідно. У родинах Адрієнко та Синіх сини прийняли хрещення у 1943 та 1950 рр. [50, арк.45]. Таким чином, зберігалась спадкоємність духовних традицій, як родини так і громади в цілому.

Як свідчать архівні документи більшість Велико-Лепетиської [39, арк.46], Мар'янівської [50 арк.45], Павлівської [41, арк.39] баптистських громад Херсонської області складали подружжя.

Аналогічну інформацію, про те що чисельність громади євангельських християн-баптистів збільшувалась за рахунок природного приросту в баптистських родинах містять такі архівні документи як “Схема розвитку сектантства в Оріхівському районі Запорізького округу” та “Відомості про розвиток сектантства Березівського району Одеського округу” [18, арк.58; 42, арк.64].

Отже, наведені цифри доводять, що одним зі шляхів поповнення громад євангельських християн-баптистів у досліджуваний період була родина. Причому в сільській місцевості ця тенденція проявлялася сильніше, ніж у місті.

Іншим джерелом поповнення громад був перехід віруючих з інших “сектантських” конфесій: євангельських християн, адвентистів, християн віри євангельської, єгови́стів та інших. Миколаївській окружний комітет навіть зазначав, що “перехід до баптистів від інших сект, більш інтенсивний ніж від православ'я” [30, арк.12].

Проте, слід відзначити, що цей шлях мав і зворотній напрям. У середині та наприкінці 1920-х рр. розвиток на Півдні України п'ятидесятництва сильно вплинув на баптистів, які стали одним з потужних джерел поповнення “трясунських” громад. Постраждали таким чином не тільки баптисти, але й євангельські християни. На сторінках журналу “Баптист України”, з'являються статті з попередженнями про деструктивну діяльність “трясунів” серед баптистських громад, та роз'яснення помилковості їх віровчення. “Загальні ознаки омани трясунів виявляються у них з самого початку їх діяльності, яку вони намагаються проводити, головним чином, серед віруючих” [51, с.29].

Зауважимо, що визначені фактори, які сприяли збільшенню чисельності баптистів у першій половині 1920-х рр. трансформувались зіграли протилежну роль, ставши факторами обмеження розвитку конфесії.

Так, запроваджене радянською владою відокремлення церкви від держави, не стало остаточним, адже формально проголосивши свободу совісті держава контролювала розвиток релігійних організацій, звівши його в результаті нанівець. Організаційна структура євангельських християн-баптистів всеукраїнського масштабу проіснувала лише до кінця 1920-х рр. Місіонерська робота громад постійно обмежувалась адміністративними заходами, призвівши до карної відповідальності за проповідь серед невіруючих. Благотворителів діяльність та матеріальна підтримка членів громад, могли б заохотити невіруючих до більш близького знайомства з громадами, проте не набули у досліджуваний період регулярного характеру. Радянська влада відчувала небезпеку і у прилюдному обряді хрещення, що викликав зацікавленість до баптистів з боку населення, і поступово заборонила його проведення, поза культовими будівлями. Те саме, стосується і молитовних будинків, наявність яких також виконувала заохочувальну роль.

Отже, постійний контроль з боку владних структур, адміністративний тиск на всі напрями діяльності громад аж до законодавчо закріплених заборон, руйнація всеукраїнської організації, що відкрила шлях до відкритих репресій проти лідерів баптистів безпосередньо вплинули на зменшення чисельності баптистів.

Вважаємо, що на зменшення чисельності баптистів впливали не тільки зовнішні, але й внутрішні фактори. Так, у 1920-х рр. всередині громад виникла ціла низка проблем духовного розвитку серед яких: наявність в євангелізаційній роботі негативної тенденції занедбання проповідниками роботи в громадах; нестача проповідників; переривчастість зв'язків регіональних громад з Правлінням Об'єднання євангельських християн-баптистів; незрілість новонавернених членів громад; нестача коштів. Відповідно нагальна потреба у зосередженні на внутрішніх проблемах громад, що гостро проявилися на середину 1920-х рр. відвертала увагу баптистів від широкої євангелізації.

Виховання у баптистських родинах як один з шляхів поповнення громад, також втрачав свою значимість. Адже можливість виховання дітей у душі свого віровчення була для баптистів дуже звужена. Діяли заборони на участь дітей до 18 років у богослужінні, на організацію недільних шкіл. В той же час шкільна освіта мала атеїстичний характер, нерідко діти віруючих зазнавали образ та принижень. Протистояти цьому впливові було нелегко. Але, незважаючи на наявність проблем у духовному розвитку громад, внутрішній фактор не був визначальним у зменшенні кількості євангельських християн-баптистів. Адже, конфесія мала чітке вирішення цієї проблеми, яке і почала реалізовувати у другій половині 1920 рр. [52]. Визначальним став саме зовнішній фактор. Руйнівний вплив радянської влади, яка використовувала державний та політичний апарат для здійснення атеїзації суспільства і знищення релігійних структур.

Проте, загальна тенденція зменшення кількості віруючих баптистських громад наприкінці 1920-х рр. не означала їх повного занепаду, як про це писала радянська історіографія. Архівні джерела доводять, що хрещення продовжувались і в 1930-х рр.

Наприклад, дані по Херсонському району свідчать, що у Любомирівській громаді хрещення відбувались також і в період з 1930 по 1934 рр., в ці роки до баптистів приєдналось 5 чоловік [50, арк.45-47]. До Павлівської – з 37 чоловік найбільше приєдналось у 1931 р. – 6 та у 1927 – 5 [41, арк.39]. До Ново-Торчаєвської – з 27 чоловік у досліджуваний період найбільше приєдналось у 1928 р. – 3 [53, арк.39]. До Широковської з 58 чоловік найбільше приєдналось у 1924 – 21 особа та 1927 рр. – 10 осіб, хрещення продовжувались протягом 1932-1938 рр. всього – 5 чол. [40, арк.35]. По Веселівській – 1931 р. з 28 приєдналось – 6 [54, арк.35]. До Воскресенської громади у Запорізькому окрузі у 1931 р. приєдналось 5 чоловік [23 арк.16].

Свідченням безперервності розвитку баптистських громад є відомості про їх діяльність у середині 1940- рр.

Окрім загальної картини змін чисельності баптистських громад та кількості віруючих протягом 1920–1930 рр. можемо виокремити райони південноукраїнських областей, де баптистський рух не зупинив свого розвитку після жорстоких утисків та репресій 1930-х рр.

Наприклад, на Запоріжжі це Оріхівський район, Василівський, Ново-Миколаївський, Михайлівський, Пологівський, Гуляйпільський, Приазовський, Бердянський, Запорізький, Мелітопольський. Наявність баптистських громад в цих районах чітко зафіксовано у 1925 р., 1927 р., 1929 р., 1940 та 1946 р.

По деяких місцевостях наприклад у Бердянському, Приазовському та Мелітопольському районах великі баптистські громади існували вже наприкінці XIX ст. Наприклад, по Приазовському району це Нововасилівка [див. напр. 55, с.159], всесвітньовідома передусім як місце проведення першого самостійного з'їзду українських та російських баптистів у 1884 р. [10, с.200]. Нововасилівська громада була досить потужною у 1920 ті рр., включала в себе кілька груп баптистів у найближчих селах, представники громади брали участь у окружних з'їздах [56, арк.43]. Нововасилівську громаду знаходимо в офіційній статистиці за 1925, 1927, 1930 рр. [19, арк.5-12; 27, арк.91; 56, арк.43].

Баптистська громада села Новоспаське, що відносилась наприкінці XIX ст. до Бердянського повіту. Організована ще у 1882 р. [10, с.159], громада проводила плідну роботу наприкінці 1920-х і в 1930-х рр., про що свідчить кількість віруючих на 1928 р. – 97 членів, абсолютна більшість з яких (66 чоловік) молодь. Незважаючи на конфіскацію молитовного будинку радянською владою члени громади продовжували збиратись по домівках одновірців [58].

У 1907 р. розпочала свою історію бердянська баптистська громада. У 1920-х роках вона нараховувала близько 200 членів. Арешти лідерів громади у 1937 р. [58] призвели до сильного зменшення кількості віруючих, проте не зупинили її розвиток [59].

Астраханська громада євангельських християн-баптистів на Мелітопольщині постала у 1880 році [10, с.159]. На 1925 р. до складу громади входили групи сіл Курушани, Юшанли, Могуче Розкішного [56, арк.43]. Крім того, якщо подивитись на статистичні дані за 1926 р. найбільшою громадою Мелітопольщини була саме Астраханська – 345 віруючих; при цьому для порівняння у с. Константиївка – 54; с. Богданівка – 23; с. Семенівка – 14; м. Мелітополь – 13 [24, арк.51-52].

Найменше статистичних відомостей порівняно з іншими південноукраїнськими регіонами маємо по Херсонському округу.

Проте, наявність баптистських громад по Скадовському та Березнегуватському районах (останній пізніше увійшов до Миколаївщини) зафіксовано у 1920, 1925, 1930, 1946 рр. [32, арк.6.; 21 арк.111 зв.; 60, арк.77, 46].

Діяли на 1930 та 1946 рр. громади у Каховському, Голопристанському, Чаплинському, Генічеському, Цюрупінському районах та у м. Херсон [21, арк.111 зв.]. При цьому слід зауважити, що діяльність зачинених в середині 1930-х рр. баптистських громад була відновлена у 1941 р. Наприклад, у селах Сокологірне, Запорожець, Нова Україна Генічеського району, Чулаковка Голопристанського, у місті Каховка Каховського району, селах Нижній Рогачик та Георгіївка Верхньорогачинського, Веселе та Ново-Троїцьке Ново-Троїцького району, Підстепне Цюрупинського та Григорівка Чаплинського районів [40, арк.42-44].

Щодо районів Миколаївської області, де баптистські громади діяли не тільки в досліджуваний період, а саме у 1925, 1926, 1930 рр., але й пізніше у 1946 р., можемо виділити такі: Ново-Одеський, Варварівський, Баштанський, Очаківський, Вознесенський, Ново-Бугський, Володимірівський, м. Миколаїв [61, арк.5-10, 13; 62, арк.145; 63, арк.73.; 21, арк.22-26.; 60, арк.46].

По Одеській області склалась наступна картина. Серед районів, де продовжували діяти баптистські громади протягом 1920-х – середини 1940-х рр. можемо назвати такі: Березівський, Тарасо-Шевченківський, Цебриковський, Тілігуло-Березанський, Беляєвський, Комінтернський та м. Одеса [64, арк.89; 26, арк.4-6; 63, арк.9, 76.; 27, арк.45; 19, арк.34-45; 60, арк.48-48 зв.; 29, арк.1-5].

Однією зі старіших можна вважати баптистську громаду міста Одеси, яка виникла у 1875 р. У досліджуваний період чисельність віруючих в ній досягала 250 чоловік. Громада мала власний молитовний будинок. Пресвітер М.Н. Бронштейн не тільки сумлінно виконував свій обов'язок в громаді, але й обирався членом Ради Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів у 1925 р., що свідчило про його безперечний ав-

торитет у братстві [65, с.493-495; 66, с.10.]. Проте, у 1937 р. громада припинила існування. Її діяльність було поновлено у 1944 р.

Наведені дані – це лише частина загальної картини, відтворення якої потребує окремого наукового дослідження. Але можемо констатувати, що громади євангельських християн-баптистів південноукраїнського регіону не припинили свого існування у формально проголошеній атеїстичній державі. Спотворена, але не знищена організація продовжувала існувати, приваблюючи до себе нових адептів. Свідченням цього є дані про кількість баптистських громад на Півдні України за 1946 р. – 199. Найбільша кількість по Запорізькій області – 84, по Миколаївській – 36, по Одеській – 38, по Херсонській – 41 [Підраховано за: 60, арк.20-78].

Вважаємо, що без історичних коренів, пам'яті про загальноукраїнське братство, постійну, навіть підпільну діяльність, баптистам не вдалось би досягнути цієї цифри.

Таким чином, проаналізувавши проблему динаміки чисельності громад євангельських християн-баптистів південної України, зазначимо про підтвердження загальноукраїнських тенденцій збільшення чисельності віруючих та громад у середині 1920-х рр. й відповідно їх зменшення у 1930-ті рр. На кількісні показники впливали такі фактори як проголошення на законодавчому рівні свободи совісті, створення Всеукраїнського об'єднання баптистів, історичні корені громад, державна політика. Шляхами поповнення громад євангельських християн-баптистів, що мали як прямий, так і зворотній характер визначені: місіонерська діяльність, родина, перехід віруючих з інших протестантських конфесій. Проте, найбільший вплив на динаміку змін чисельності громад євангельських християн-баптистів мала антирелігійна політика радянської влади.

Джерела та література

1. Кандидов Б. П. Религиозная контрреволюция 1918-1920 гг. и интервенция / Б. П. Кандидов. – М. : Безбожник, 1930. – 198 с.
2. Клибанов А. И. Классовое лицо современного сектантства / А. И. Клибанов. – Л. : б/и, 1928. – 76 с.
3. Калиничева З. В. Социальная сущность баптизма. 1917-1929 / З. В. Калиничева. – Л. : Наука, 1972. – 140 с.
4. Лялина Г. С. Новые тенденции в идеологии баптизма / Г. С. Лялина. – М. : Знание, 1979. – 64 с.
5. Митрохин Л. Н. Баптизм / Л. Н. Митрохин. – М. : Политическая литература, 1966. – 264 с.
6. Домашовець В. Український Євангельсько-Баптистський Рух в його 150-літній ювілей: 1852- 2002 / В. Домашовець. – Морріс Плейнс; Луцьк, 2002. – 95 с.
7. Історія релігії в Україні : У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / Під ред. проф. А.М. Колодного. – К. : Український Центр духовної культури, 2002. – Т. 5: Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм. – 428 с.
8. Любашенко В. І. Історія протестантизму: Курс лекцій / В. І. Любашенко. – К. : Поліс, 1996. – 350 с.
9. Решетников Ю. Е. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Е. Решетников, С. В. Санников. – Одесса : Богомыслие, 2000. – 246 с.
10. Савинский С. Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917–1967) / С. Н. Савинский. – СПб : Христианское общество "Библия для всех", 2001. – 448 с.
11. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. – Одесса : Богомыслие, 1995. – 128 с.
12. Сітарчук Р. А. Про кількісне зростання членів українських протестантських конфесій у перше десятиріччя радянської влади / Р. А. Сітарчук // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці, 2000. – Вип. 10. – С.261–271.
13. Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – №1-2. – С. 70–75.
14. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф.455. – Оп.1. – Спр.14.
15. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1999. – 482 с.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1064.
17. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.213.
18. Державний архів Запорізької області (далі ДАЗО). – Ф.316. – Оп.3. – Спр.33.
19. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.986.
20. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.254.
21. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1650.
22. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.14.
23. ДАЗО. – Ф.5747. – Оп.3. – Спр.1681.
24. ДАЗО. – Ф.3756. – Оп.1. – Спр.6.
25. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1647.
26. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1046.
27. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.264.
28. Дайрі. Антирелігійна робота в районах суцільної колективізації / Дайрі // Безвірник. – 1931. – № 7–8. – С. 22–26.
29. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.3865. – Оп.1. – Спр.84.
30. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2007.
31. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). – Ф.118. – Оп.1. – Спр.229.
32. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1087.
33. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.3. – Спр.1056.

34. ДАХО. – Ф.455. – Оп.1. – Спр.318.
35. Синій В. С. Короткий огляд історії баптизму на Херсонщині / В. С. Синій. – Херсон : б/в., 2003. – 79 с.
36. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.2.
37. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.4.
38. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны / В. Заватски – М. : ИЦ-Гарант, 1995. – 559 с.
39. ДАХО. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.218.
40. ДАХО. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.236.
41. ДАХО. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.235.
42. ДАОО. – Ф.3865. – Оп.1. – Спр.39.
43. Критика религиозного сектантства (опыт изучения религиозного сектанства в 20-30-х гг.). – М. : Мысль, 1974. – 258 с.
44. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1772.
45. Голощапова Є. О. Соціальний склад громад євангельських християн-баптистів на Півдні України в 20–30-ті рр. XX ст. / Є. О. Голощапова // Гілея (науковий вісник): Зб. наук. праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Вип. 26. – С. 80–89.
46. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2006.
47. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.9.
48. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.16.
49. ДАЗО. – Ф.316. – Оп.3. – Спр.50.
50. ДАХО. – Ф.3727. – Оп.1. – Спр.220.
51. Павленко З. О заблуждении пятидесятников / З. Павленко // Баптист Украины. – 1928. – №8. – С. 27–32.
52. Голощапова Є. О. Проблеми духовного розвитку баптистських громад в 20-х рр. XX ст. / Є. О. Голощапова // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – Вип. XIX. – С. 225–228.
53. ДАХО. – Ф.3757. – Оп.1. – Спр.234.
54. ДАХО. – Ф.3757. – Оп.1. – Спр.231.
55. Извлечение из дела о распространении молоканами и немцами-анабаптистами их учения в селах Таврической губернии // История евангельско-баптистского движения в Украине. Документы и материалы. – Одесса : Богомыслие, 1998. – 277 с.
56. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.951.
57. Сизоненко С. В. Ново-Спасской церкви ЕХБ. Юбилейный доклад по случаю 125-летия общины / С. В. Сизоненко // http://ecbua.info/index.php?option=com_content&task=view&id=541
58. ДАЗО. – Ф.5747. – Оп.3. – Спр.1293.
59. Сизоненко С. В. Краткая история 1-й церкви ЕХБ Бердяньска / С. В. Сизоненко // http://ecbua.info/index.php?option=com_content&task=view&lang=ru&id=496
60. ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.21.
61. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.1041.
62. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.200.
63. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.2. – Спр.2183.
64. ЦДАВО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.2190.
65. История евангельских христиан-баптистов в СССР. – М. : ВСЕХБ, 1989. – 622 с.
66. Запись заседаний 4-го Всеукраинского съезда баптистов. – Харьков, 1925. – 22 с.

Голощапова Е. А. Динамика численности общин евангельских христиан-баптистов Южной Украины в 20–30-е гг. XX в.

В статье проанализирована динамика численности общин евангельских христиан-баптистов Южной Украины в 20–30-е гг. XX в. Определены внешние и внутренние факторы влияния на количество баптистских общин, пути их пополнения, которые имели как прямой, так и обратный характер, указано о доминирующем влиянии государственной политики на изменения численности общин.

Ключевые слова: баптистская община, Южная Украина, динамика численности, антирелигиозная политика.

Goloshchapova E. O. Quantitative dynamics of Evangelic Christian Baptist communities in the Southern Ukraine in 20-30-ies of the XX century

The quantitative dynamics of Evangelic Christian Baptist communities in the Southern Ukraine in 20-30-ies of the XX century has been analysed in the given article. External and internal factors of influencing the quantity of Baptist communities have been defined together with the ways of their replenishment having both direct and reverse character. The dominant influence of government politics upon the quantitative changes in these communities has been stressed.

Keywords: Baptist community, Southern Ukraine, quantitative dynamics, antireligious politics.